

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Обставини українського національного відродження у XIX і XX ст. зумовили зосередженість української історичної думки на проблемах обґрунтування «української ідеї». Значною мірою з цих позицій дослідники студіювали й оцінювали наукову спадщину М.С. Грушевського. Література щодо відображення «української ідеї» у творчості видатного історика є надзвичайно обширною. Питань, пов'язаних з нею, торкались практично усі дослідники, які вивчали і популяризували його погляди. Ще у 1926 р. один з учнів М. Грушевського М. Кордуба правильно підмітив, що праці його учителя відіграли в історії українського національного відродження таку саму роль, як твори Паїсія Хілендарського для болгарського, Франтішка Палацького – для чеського народів і т. д. У пошуках своєї самоідентичності українці отримали міцну підпору у подвижницькій спадщині М. Грушевського¹.

Якщо національно-політичні наслідки творчості видатного історика завжди перебували на першому плані, то феномен М. Грушевського як науковця, дослідника менше привертав увагу громадськості. У більшості оцінок підкреслювався факт, що його історичні праці дорівнювали найвищим європейським стандартам. При цьому, однак, не було намагання докладно визначити цей «європейський стандарт» і місце українського вченого на європейському і світовому науковому обрії. А тут не обійтись без аналізу методологічних поглядів ученого, його творчої лабораторії. Не можна сказати, що дослідники творчості М. Грушевського оминали методологічні питання, їх різною мірою торкались В. Герасимчук, Д. Дорошенко, І. Кревецький, М. Кордуба, І. Витанович, Б. Крупницький, Л. Винар, О. Пріцак, М. Стахів, О. Копиленко та інші². Проте, за винятком хіба що І. Витановича, О. Пріцака і Л. Винара, методологічні підходи розглядались лише як складова історіософії. Але методологія, або, як її іноді ще називають, «теоретична історія», «історична гносеологія» тощо, включає у себе не тільки уявлення про об'єкт і предмет пізнання, але й про пізнавальні операції суб'єкта (історика) щодо формування історичних знань і, нарешті, принципи функціонування історичних знань у суспільстві (формування історичної свідомості). Методологія історії є пограничною наукою між власне історією та філософією, яка дозволяє першій інтегруватись з іншими науками у пошуках наукової істини.

Складність вивчення методологічних поглядів М. Грушевського зумовлена тим, що вчений не залишив спеціальних методологічних праць, а його дослідницькі підходи знайшли конкретний вияв в отриманих ним історичних знаннях або окремих теоретичних зауваженнях, розкиданих на сторінках численних публікацій.

Ставлячи завдання реконструкції методологічної позиції українського вченого, слід зауважити, що методологічна проблематика є надзвичайно широкою і дати її вичерпне переломлення у світогляді вченого є неможливим у невеликій за

¹ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик // Літературно-науковий вістник. Львів, 1926. Т. 91. Кн. 12. С. 347.

² Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. Львів, 1922. Т. 133; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923; Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. 1924. Т. 134-135; Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик; Бочковський О.І. М. Грушевський як соціолог // Вісті УТГІ. Подєбради, 1935; Витанович І. Уваги до методології і історіографії М. Грушевського // Український історик. 1966. Т. 3. № 1-2; Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк, 1954. Т. 1; Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). Мюнхен, 1985; Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, 1991; Копиленко О.Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. Київ, 1991 та ін.

обсягом роботи. Тому ми обмежимося спробою реконструкції уявлень М. Грушевського про історичний процес, його зміст, рушійні сили і сенс, про методи та етапи історичного пізнання, а також про соціальні функції історичної науки.

Ще одне вступне зауваження торкається еволюції методологічних поглядів вченого. Попередні дослідники, за винятком О. Прицака, не надавали особливого значення змінам його теоретичних уявлень. Дійсно, стрижнева парадигма методології М. Грушевського була пронесена ним через усе життя. Але на провідну ідею поступово нашаровувались новочасні впливи, які надавали їй більшої обґрунтованості та переконливості, або, навпаки, вносили певні суперечності. Тому нам видається необхідним прослідкувати розвиток методологічних поглядів історика у хронологічній послідовності.

Як дослідник минулого М. Грушевський сформувався у часи навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира (1886-1890) і після його закінчення у ході підготовки магістерської дисертації (1891-1894). Як слушно підкреслювали попередні дослідники життя вченого, на його світогляд вплинули і тогочасна література, й оточення, в якому він перебував під час навчання. Не можна, однак, забувати про період навчання у Тифліській гімназії, де у старших класах юнак уперше визначив свої життєві плани і зробив перші кроки для їх здійснення.

Спочатку зупинимось на тій літературі, котра формувала погляди майбутнього дослідника, оскільки і в старших класах гімназії, і в університеті М. Грушевський багато читав. У гімназії юнак читав чимало наукової літератури, збираючись стати «українським літератором, видавцем і ученим». У своїй «Автобіографії» він підкреслював, що вже тоді твердо знав, що його майбутньою професією буде «українознавство» і тільки певний час вагався – «з котрого боку підійти до нього: чи від славістики чи від історії»³. Рання лектура і вразливість юнака дуже вчасно сформували у нього розвинуту національну свідомість, яка часами доходила до гострих переживань і самоекзальтації⁴. Романтичне уявлення про минуле України формувалось під впливом праць М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, А. Скальковського, М. Максимовича, О. Марковича, П. Куліша, українських письменників, дискусій слов'янофілів і західників. Захоплюючись «відкриттям» незваної для себе України, М. Грушевський, за його словами, виробляв у собі «без чужого проводу певні провідні ідеї історії і, збираючись в університет, мав солідний запас знань»⁵.

Видається правомірним вести мову про значний вплив на світогляд юнака теоретичних засад романтичної історіографії. Саме романтики розглядали історію як «органічний», незалежний від свідомої волі розвиток народів у генетичному плані – від зародження до найвищого етапу або занепаду; вважалося, що у конкретній історії кожного народу з його особливими самобутніми рисами і культурою розкривається сутність минулого⁶. Але для М. Грушевського характерний не консервативний, а ліберально-демократичний романтизм, який не відкидав здобутків Просвітництва і не приймав містичного трактування «народного духу». На перший план ліберальні романтики висували поняття нації як історично сформованої індивідуальності, що

³ *Грушевський М.* Автобіографія. [Львів, 1906]. С. 2. Про свої гімназійні роки М. Грушевський докладно розповідає у «Споминах» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. 1988. № 9-12). Додаткове уявлення про настрої і психологічний стан юнака дає нещодавно опублікований нами гімназійний щоденник; див.: Київська старовина. 1993. № 3-5.

⁴ Його патріотичні настрої сильно відбилися у гімназійному щоденнику (Київська старовина. 1993. № 3-4), у численних віршах, які збереглися в архівних фондах, – «Україна», «Козак», «Я Малоросе» та багатьох інших (Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА України у Києві), ф. 1235 (Грушевські), оп. 1, спр. 260).

⁵ *Грушевський М.* Автобіографія. С. 2.

⁶ Див.: *Историография истории нового времени стран Европы и Америки.* Москва, 1990. С. 109-113.

складається під впливом природно-географічного середовища і соціальних умов. Класичним зразком ліберально-демократичного романтизму була праця Ж. Мішле «Народ», де виведено образ народу-трудівника, передусім дрібних виробників – селян і ремісників. Загальне ж уявлення про «народ-націю» прийшло у романтизм з Просвітництва, від Й. Гердера, який ще в кінці XVIII ст. писав: «Природа виховує людей родинами, і найприродніша держава – така, в якій живе один народ, з одним властивим йому національним характером». Пізніше він додавав, що «народи змінюються в залежності від місця, часу і внутрішнього характеру, будь-який народ несе на собі відбиток співмірності власної, тільки йому властивої і неспівмірної з іншими досконалістю»⁷.

Визначення «народу-нації» як головного об'єкта і змісту історичного процесу, яке звучало в працях ліберально-демократичних романтиків, на наш погляд, було сприйняте М. Грушевським з творів перших українських істориків, серед яких були М. Максимович і М. Костомаров. Таке визначення відповідало настроям емоційного юнака, а також загальному станові національного відродження слов'янських народів, яке на середину XIX ст. набуло значного розмаху⁸.

Але вже юний М. Грушевський відчував недостатність емоційно-романтичного бачення минулого, такого, що затуманюється почуттями, політичними або ідеологічними впливами. Напевно тому М. Грушевський критично ставився до праць М. Костомарова, закидаючи їм «механічність і поверховість, небажання зостановитись над глибинними мотивами і причинами подій»⁹. Подібний закид він, правда, значно пізніше, робив і стосовно В. Антоновича, підкреслюючи, що його «наукові інтереси стояли в залежності від громадянських, національних і політичних», а сам вчений відрізнявся «надмірним нахилом до синтезу і схематизації»¹⁰. Хоча В. Антонович вважається засновником «київської документальної школи», однак у розумінні історичного процесу він перейняв багато від романтизму, знаменуючи перехідний період від романтизму до позитивізму в українській історіографії. Підставою такого переходу були успіхи в другій половині XIX ст. таких соціальних наук, як психологія, етнографія, антропологія, мовознавство та ін. На їх здобутках у 60-х роках XIX ст. з'явився новий соціальний підхід, який отримав назву «психології народів». Його засновниками були М. Лацарус і Х. Штейнталь. Вони розглядали «народний дух» як психічну подібність особистостей, котрі належать до певної нації. Про знайомство М. Грушевського з цим напрямом свідчать його пізніші рецензії на роботи послідовника соціології «психології народів» В. Вундта. Український історик визнавав заслуги свого німецького колеги у формуванні власної філософської системи, але критично оцінював її внутрішній зміст, тому що він засновувався на «ідеалістичному розвою людської мислі – будівничої життя» і не враховував інших проявів соціальної еволюції¹¹.

Натомість більшу науковість і критицизм знаходив юний історик у працях

⁷ Гердер Й.Г. Идеи к философии истории человечества. Москва, 1977. С. 251, 440-441.

⁸ У спогадах М. Грушевський писав, що в гімназії на ньому позначилися впливи слов'янофільських течій, підігрітих російсько-турецькою війною 1877-1878 рр. «Ідеї слов'янської спільності та слов'янські змагання до пробудження національного життя за допомогою ідей слов'янської солідарності, – зазначав вчений, – все це викликало в мені захоплення, слов'янське братство виростало до чогось подібного до релігії і будило в мені емоції, подібні до релігійних» (Київ. 1988. № 12. С. 122). Див. також: *Зашикільняк Л.О.* Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1994. Вип. 46. С. 3-24.

⁹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. 1988. № 12. С. 122-123.

¹⁰ *Грушевський М.* Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. Київ, 1909. С. 4.

¹¹ Україна. Київ, 1924. Кн. 1-2. С. 178-180. Філософська система В. Вундта була зовсім протилежною поглядам М. Грушевського: німецький вчений відкидав поняття «прогресу», оголошував, що увесь зміст історії вичерпується «людськими переживаннями, як індивідуальними і народними». (*Вундт В.* Система філософії. Санкт-Петербург, 1902. С. 356-357).

О. Лазаревського і М. Драгоманова. Про першого пізніше він писав як про «фанатика документальності», «неприхильного до романтичної справи історичних фактів і теоретичних конструкцій»¹². І вже переконаним позитивістом виступав перед майбутнім істориком М. Драгоманов, котрий у доступному для гімназиста «Журнале Министерства Народного Просвещения» (1874, № 10) надрукував методологічну працю «Стан і завдання науки давньої історії»¹³.

Не сторонніми були для гімназиста М. Грушевського раціонально-просвітницькі ідеї. У двох рефератах, написання 1884 р. («Про схоластичний напрям» і «Сили дані, щоб ними діяти») прослідковується сильний вплив просвітницької літератури¹⁴.

Таким чином, М. Грушевський прийшов у Київський університет зі своєрідним поєднанням романтично-позитивістсько-раціоналістичних поглядів. В університеті молодий адепт історії опинився в колі своїх учителів – В. Антоновича, С. Іконникова, П. Голубовського, пізніше М. Владимирського-Буданова. В «Автобіографії» він писав, що на його світогляд мали переважний вплив лекції в галузі суспільної економії, економічної історії, археології, державного права та історії права¹⁵.

Власна лабораторія дослідника склалась у М. Грушевського в ході роботи на семінарах В. Антоновича і В. Іконникова. В. Антонович у 1887/88 навчальному році проводив семінар з читання старих документів, де студент М. Грушевський виконав працю про південно-руські господарські замки в середині XVI ст., яка у 1890 р. була надрукована в «Университетских известиях»¹⁶. Ще один реферат джерелознавчого плану був підготовлений під керівництвом В. Іконникова, але не був опублікований, – «Розпис майна М.І. Романова і представлені ним побутові дані». Сучасний дослідник цього твору В. Ульяновський правильно зазначає, що В. Іконников передав молодому історикові свій досвід всебічного аналізу джерел, у той час як В. Антонович орієнтував учнів на «кількісну документалістику, накопичення джерел і використання якомога більшого числа джерел»¹⁷. Вказаний реферат засвідчив високий професійний рівень студента III курсу, його вміння «витягати» з джерел максимум корисної історичної інформації. Якщо для Антоновича джерела здебільшого служили матеріалом для посилення історичного опису за заздальгідь встановленою схемою, то М. Грушевський слідом за В. Іконниковим розглядав джерела як підставу аналітичного вивчення різних сторін реального минулого у всій його багатоманітності.

Однак допитливий студент тоді ж відчув нестачу виключно документального опису минулої реальності. Позитивістські рамки обмежували його прагнення до філософського узагальнення. У щоденнику, який провадився ним під час перебування в університеті, неодноразово знаходили вихід думки про недостатність «сухого» освітлення тільки соціальних явищ без врахування людських вимірів

¹² Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // Записки НТШ. 1902. Т. 47. С. 2.

¹³ У ній М. Драгоманов виступив гарячим прихильником «соціологічного вивчення історичних явищ», яке «робить працю історика більш систематичною і тому більш плідною» (Драгоманов М.П. Вибране. Київ, 1991. С. 82).

¹⁴ Обидва реферати вміщені у зошиті під назвою «Домашні твори Мих. Грушевського». У першому рефераті змальовано головні етапи звільнення думки від середньовічного провіденціалізму («схоластики») і поступового пробудження інтересу до науки і культури. У другому йдеться про роль розумової діяльності у житті людей про неминучу спеціалізацію праці у суспільстві, яка у підсумку створює умови для інтелектуального і морального вдосконалення людини (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 99, арк. 1-16).

¹⁵ Грушевський М. Автобіографія. С. 3.

¹⁶ Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк // Университетские известия. Киев, 1890. № 2.

¹⁷ Ульяновський В. Незнана рання праця М.С. Грушевського з русистики та Джерелознавства // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 1993. Вип. 2. С. 263-264 і наст.

суспільних процесів. 26 липня 1889 р. він записав у щоденникові: «Мині завше трохи не до сподоби, як дуже вже кланяюця європейській освіті; я наче боюсь, щоб замість того правдивого доброго, що єсть в тій освіті, не підставляли лжеславій лжеплинного розуму, як позитивізм etc. Бо доброго певне єсть там, де з'явився правдивий гуманізм, воля, права особистості, прихильність до недужих, не кажучи за наукове добро»¹⁸. У цьому та інших місцях щоденника, а також перших працях студента М. Грушевського яскраво виявилось невдоволення. «сухим» позитивізмом.

Тому у своїх статтях цього періоду, котрі він нелегально друкував у галицькому часописі «Правда», із великою силою прориваються ідеї гуманізму і демократії. У цих статтях молодий історик торкається переважно ідейних питань, зокрема про «слов'янофільство» і його причини. У них він рішуче пориває з ідеалістично-романтичним уявленням про «народ-націю» як носія «народного духу». Критикуючи еволюцію слов'янофільства у бік реакції і консерватизму, він підкреслював, що «ідея своєрідності національного життя була зіпсована думкою, що оригінальність національності виникає з її народного духа», оскільки останній неминує веде «до виключности, хоче показати, що свій народ має зовсім окремі, незвичайні ознаки, котрі далеко ліпші, важніші, ніж ознаки інчих народів»¹⁹. Автор пов'язував розвиток «народу-нації» із загальним прогресом людства, з ідеалами гуманізму і демократії. Таке уявлення про «народ-націю» було вільним від ідеалістичного романтизму і явно перегукувалось з просвітницьким світоглядом.

Щоденник дає змогу частково відновити коло спеціальної літератури, яку читав студент і магістрант М. Грушевський²⁰. Тут названо праці Г. Гегеля, Д.В. Дрепера, Г.Т. Бокля, А.К. Дареста де-ла Шаванна, А. Сміта, Т. Гоббса, К. Гока, Т.Р. Мальтуса, Б. Гільдебранда, Е. Лавеле, К. Маркса, А. Токвіля, Ф. Міньє, Т. Карлайля, М. Бобжинського, О. Бальцера та ін. Як видно з переліку, серед авторів лектури М. Грушевського були і політекономісти, й історики-романтики, й історики-позитивісти. Але як ставився початкуючий історик до цих грандів світової науки?

Про Гегеля М. Грушевський записав у щоденнику, що «суму він міні надає великого»²¹. Про позитивістів Бокля і Дрепера він не відгукнувся ніяк. Дуже високо оцінив методологічні підстави польського позитивіста історико-правового напрямку М. Бобжинського, записавши у щоденнику: «Вражіння чимале зробили на мене передмови Бобжинського – про потребу широкого виховання і об'єктивізму»²². І це не дивно, тому що можна знайти дуже багато спільного у методологічних позиціях М. Бобжинського і М. Грушевського. По-перше, молодому історикові імпонувало визначення польської історії як «зображення життя нашого народу у всій його протяжності і у всіх проявах». Зміни у житті і розвитку народу залежать від «мети народної діяльності, що рахується із зміненими умовами», від змін суспільної організації, яка відповідає цій меті, від змін морального, інтелектуального і побутового характеру народу. По-друге, зміни у житті народу не залежать від зміни політичних форм правління, тому що ця форма не змінює устрою, в «якому протікає народне життя». По-третє, зміни у житті народу є результатом нагромадження

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 401, оп. 1, спр. 60, арк. 6. Щоденник М. Грушевського 1888-1894 рр. підготовлений нами до друку і незабаром повинен вийти.

¹⁹ М. Хлопець [Грушевський М.] Нова критика неославянофільства // Правда. Львів, 1893. Т. XIX. С. 567.

²⁰ О. Прицак робить припущення, що М. Грушевський мав справу переважно з творами позитивістів (Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1991. Т. 1. С. XLVIII). Це підтверджується лише частково.

²¹ ЦДІА України у Львові, ф. 401, оп. 1, спр. 60, арк. 54зв.

²² Там само, арк. 109зв. Мова про працю: *Бобжинский М.* Очерки истории Польши. Санкт-Петербург, 1888. Т. 1. У ній вміщено обширний методологічний вступ, де М. Грушевський знайшов багато співзвучних моментів.

елементів нового укладу і переходу до нової якості, яка, однак, не усуває відразу минулого. По-четверте, історія як наука повинна бути не служницею якоїсь «апріорної системи», а самостійною галуззю пізнання народного життя; історія покликана дати «голу правду», котру не можна спотворювати жодними поглядами, тому що «тільки ніяк не прихована істина може вчинити рятівний вплив на суспільство, надати йому здорову розумову їжу, збудити в ньому енергію мужньої витривалості і натхнення до праці». По-п'яте, ані особисті *інтуїтивні якості історика*, ані уривчасті *політичні відомості* не є достатніми для відбору, зіставлення й оцінки фактів (видалення наше. – Л.З.). Підставою для історичного судження є досконале знання суспільних наук, які і вкажуть «межу», де закінчується наукове спостереження і починаються гіпотези²³.

Докладний виклад поглядів М. Бобжинського був потрібний нам для того, щоб констатувати майже повну збіжність методологічних поглядів досвідченого польського і початкуючого українського істориків. Цими методологічними засадами майже вичерпується творчість раннього М. Грушевського. Можна додати, що не витримують критики погляди про переважний вплив на молодого М. Грушевського тогочасних економічних теорій²⁴. Навпаки, вже у ранньому періоді М. Грушевський більш схильний до «культурно-морального» трактування суспільного процесу. У щоденнику він згадує, що взяв у бібліотеці книгу бельгійського історика та економіста Е. Лавеле і читає її «зальюбки»²⁵. Е. Лавеле і його погляди не могли не імпонувати М. Грушевському, оскільки вони наголошували на залежності економічних відносин від психології, моралі, етики, традицій і звичаїв. Бельгійський вчений розвивав думки про те, що будь-яка цивілізація складається з внеску в неї здобутків окремих національностей, а тому необхідно, щоб «кожна національність зберігала усю свою незалежність і усю свою силу, щоб кожна внесла у загальний людський концерт свою оригінальну ноту»²⁶.

Такими були вихідні методологічні позиції М. Грушевського, коли він на початку 90-х років XIX ст. приступав до написання своїх перших монографічних праць. Ці позиції можна охарактеризувати в цілому як оригінальне поєднання просвітницько-романтичних ідей з позитивістським способом представлення історичних фактів. У монографіях «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» і «Барське староство», які були відповідно його дипломною роботою (твором на медаль) і магістерською дисертацією, він втілює у практику свої методологічні принципи. У вступі до «Нарисів» вчений писав, що намагався «по можливості встановити взаємне відношення фактів зовнішньої історії, знайти їх зв'язок з внутрішнім життям, вгадати характер цього останнього, підмітити своєрідні відмінності історії Київської землі»²⁷. «Зовнішня історія» – це об'єктивні наслідки людської діяльності, «внутрішнє життя» – переломлення соціальних умов у свідомості людей, суспільна свідомість. М. Грушевський прагне знайти зв'язок, «вгадати» взаємодію об'єктивного і суб'єктивного чинників в історії. Об'єктивними є у молодого історика природно-соціальні умови, які виявляються у географічних обставинах і культурно-цивілізаційних здобутках усіх існуючих народів, якими останні обмінюються у процесі взаємодії. Суб'єкти історії – окремі «народи-нації», які складаються під впливом об'єктивних умов. Ці умови у М. Грушевського явно переважають, «тяжіють» над суб'єктивними чинниками («народами-націями»). Розвиток суб'єкта (народу) підпорядковується ідеї загального прогресу людства в

²³ Бобжинский М. Очерк истории Польши. С. 1-3, 30-32.

²⁴ Див., зокрема: Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. С. XLIX-LII; Кривецький І. Українська історіографія на переломі. С. 162-163.

²⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 401, оп. 1, спр. 60, арк. 125.

²⁶ Лавеле де Е. Современный социализм. Санкт-Петербург, 1882. С. 11-12, 26-35.

²⁷ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. Київ, 1991. С. V.

цілому, який є здобутком всіх цивілізованих суб'єктів. Кожний народ виступає окремою індивідуальністю з властивими йому етнічно-культурними рисами. Таке трактування взаємин об'єкта і суб'єкта в історії породжує суперечність між етнічно-культурними і соціальними елементами суб'єкту (народу), оскільки вимагає цілісного розуміння самого «народу-нації» як єдиної і незмінної спільності, що не піддається соціальній диференціації.

На відміну від класичних позитивістів учений не боїться будувати певні гіпотетичні конструкції історіософського характеру. «Кожна гіпотеза, – пише він, – має право на існування, якщо для неї є підстави»²⁸. Сама тема дає змогу молодому дослідникові випробувати на практиці власні уявлення про історичний процес. Насамперед багато уваги він приділив опису географічних умов формування давньоруської народності, якому присвятив перший розділ монографії. Три наступних розділи змальовували політичний розвиток, ще один – п'ятий – суспільний устрій і побут, нарешті останній, шостий, розділ знов повертався до політичної історії XIII-XIV ст. Ми бачимо лише намітку у реалізації методологічних поглядів. Автор спішить викласти свою концепцію наскрізної історії єдиного «південно-руського» народу від полян і деревлян до входження Київщини до складу Литви, а також двоїстість у суспільному устрої, яка виявилась у боротьбі двох начал – князівсько-дружинного й удільно-вічового. Якщо перша гіпотеза щодо єдиного потоку еволюції українського народу була сприйнята українською історіографією, то слабкість другої була підставою для постійної критики автора²⁹. Аналітично-описовий метод, до якого вдається дослідник, виявляється слабоефективним за браком джерельного матеріалу для висвітлення багатьох питань. Достатньої переконливості не вдалося досягнути, гіпотези залишились гіпотезами.

У магістерській дисертації про Барське староство М. Грушевський намагався подолати попередні недосконалості. Сама тема створювала для цього сприятливі можливості – розгляд певного адміністративно-територіального комплексу у його еволюції³⁰. Дослідник почав з пошуку і систематизації джерельного матеріалу, які завершилися виданням двох томів 8-ї серії «Архива Юго-Западной России» (1893-1894 рр.), що містили велику передмову, котра зрештою стала магістерською дисертацією³¹. У вступі до передмови, виданої 1894 р. окремою книжкою, дослідник констатував, що тема була обрана у зв'язку із необхідністю «перевірки і більш міцного обґрунтування багатьох своїх положень», котрі можна отримати лише при застосуванні порівняльного методу. Особливо підкреслювалось, що на рівні території «можна спостерігати ті конкретні відносини, в які вступили між собою при зустрічі різні історичні чинники, їх взаємодію і зв'язок, у той час як в інших випадках вони вивчаються більш або менш in abstracto» (виділення наше. – Л.З.)³².

Своє завдання М. Грушевський вбачав у детальному вивченні суспільного устрою у зв'язку із «загальним явищем південноруської історії у польській період».

²⁸ Там само. С. VI.

²⁹ На недостатність обґрунтованості її вказав ще П. Голубовський у рецензії на книгу 1892 р. (Киевская старша. Київ, 1892. Т. 38. С. 432-437). Про те ж писав І. Філевич та інші історики (Див.: Славянское обозрение. Санкт-Петербург, 1892. Т. 1. С. 418-425 тощо).

³⁰ Хоча в «Автобіографії» М. Грушевський писав, що тема була обрана «нешчасливо», тому що результати роботи були не співмірні із затраченими зусиллями, однак така оцінка, на думку дослідника магістерської дисертації Грушевського М.Г. Крикуна (див.: *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського (післямова) // *Грушевський М.* Барське староство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.). Львів, 1996. С. 607-608), мала більш емоційну забарвленість і була викликана навалом праці та перевтомою, які налягли на молодого історика під час її виконання, а особливо завершення (*Грушевський М.* Автобіографія. С. 4).

³¹ Архив Юго-Западной России. Киев, 1893-1984. Ч. VIII: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Т. 1-2: Акты Барского староства XV-XVIII вв.; *Грушевский М.* Барское староство: Исторические очерки (XV-XVIII в.). Киев, 1894.

³² *Грушевський М.* Барское староство... С. III.

Однак виконати у повному обсязі накреслені завдання не вдалось і дослідник обмежився вивченням колонізації західної частини подільських земель, історії тубільних шляхетських родів, служилого землеволодіння, станового ладу і місцевого управління. М. Грушевський намагався більше слідувати за фактичним матеріалом і робити дуже обережні висновки. Проте «всеохоплюючого» суспільного образу не вийшло, праця є добрим документальним аналізом лише колонізаційних процесів, розвитку шляхетського землеволодіння і адміністративно-правових інститутів. Натомість обережні висновки щодо вказаних явищ були дуже докладно аргументовані і зберігають наукову цінність.

У 1894 р. М. Грушевський після тривалих переговорів і клопотів був затверджений професором кафедри всесвітньої історії з українською мовою викладання у Львівському університеті і в кінці вересня того ж року приїхав у Львів³³. 30 вересня він прочитав у Львівському університеті вступну лекцію з давньої історії Русі, яка вже тривалий час служить підставою для міркувань про історіософію вченого. Вона також дає підстави судити ширше про методологічні погляди, котрі послужили авторові при підготовці синтетичної праці «Історія України-Руси». Поряд із виробленими у попередній час положеннями тут з'явилися нові моменти. У центрі наукового дослідження залишився «народ-нація», вивчення якого вчений вважав «альфою і омегою історичної розвідки». У лекції неодноразово з'являється термін «культура» як головний атрибут і наслідок народного розвитку, який створює особливу духовну сферу, властиву тільки даному народові, а також громадські інститути, в тому числі і державу. Проте надалі, намагаючись задовільно пояснити причини занепаду першої «руської» держави з центром у Києві, дослідник запроваджує нездоланну суперечність між князівсько-дружинним і земельно-громадським устроєм, яка спричинила розпад держави і збереження земської громади. У розумінні земської громади явно проглядає вплив на М. Грушевського слов'янофільських ідей, які представляли слов'янську общину традиційним громадським інститутом («громада залишалась цілковитим господарем свого ґрунту»). Громаду цікавлять більше справи громадські, ніж політичні, вона перейнята духом «демократизму, рівноправності, самовладности» і дбає про свої «громадські і економічні інтереси». Князівсько-дружинний устрій, хоча й розвинувся з громади, поступово відокремився від неї, протистояв її інтересам і прагненням у силу впливу чужих громаді етнічних і культурно-правових елементів.

Як бачимо, романтична, ідеалізована візія народу, що з'явилась вперше у працях романтиків (особливо у поляків і чехів), залишалась наріжним каменем історіософії М. Грушевського³⁴. Подібний підхід майже повністю збігається з «теорією гміновладства», яку стосовно Польщі найбільш повно розвинув ще в першій половині XIX ст. Й. Лелевель³⁵.

З погляду методів наукового пізнання 28-річний професор звернув увагу на потребу вивчення і зрозуміння «економічного, культурного, духовного стану» народу. Водночас політично-державні стосунки опинялися на другому плані і повинні були вивчатись лише настільки, наскільки вони були твором самого народу. Для майбутніх дослідників історії України пропонувався позитивістський принцип «неперестанного скептицизму», критичного ставлення як до джерел, так і до збудованих на їх підставі міркувань.

³³ Докладніше про це див.: *Грушевський М.* Як мене спроваджено до Львова // Діло. Львів, 1898. Ч. 137; *Барвінський О.* Засноване катедри історії України в Львівському університеті. Львів, 1925.

³⁴ *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. Львів, 1894. С. 4-10 та ін. У зв'язку з цим важко погодитись з думкою О. Прицака, що у цьому викладі Грушевський виступає як «послідовник класичного позитивізму» (*Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського. С. LIII).

³⁵ Докладніше див.: *Зашкільняк Л.А.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986. С. 17-20.

У методологічних поглядах початкуючого професора М. Грушевського відчувались впливи багатьох попередніх історіографічних течій XIX ст. Можна припустити, що, доволі пізно приступивши до створення синтетичного образу історії українського народу, вчений послуговувався нагромадженим до нього інтелектуальним потенціалом. Соціологізоване під впливом позитивізму бачення «народу-нації» поєднувалось у нього з романтичними уявленнями про незмінні демократичні риси давньоруської громади. Не дивно, що згадана вступна лекція М. Грушевського викликала подвійну реакцію: В. Антонович схвалив її, а М. Драгоманов виступив із критичними зауваженнями³⁶.

У Львові молодий професор повернувся до думки про підготовку загальної історії України, здійснював для цього великий обсяг роботи. Відомо, що кістяк задуманого синтезу був напрацьований під час читання лекцій в університеті. Вчений вирішив відмовитись від написання спочатку короткого популярного курсу, посилаючись на те, що такий курс охоплював би переважно політичну історію і не висвітлював питань культури, устрою та економічного життя, які і складали дійсний зміст розвитку³⁷.

Перші три томи «Історії України-Руси» (ІУР) були написані з методологічних позицій, усталених у попередній період. Задум вченого випливав із прагнення подати історію українського народу, «не ухиляючи її науковости», але на підтвердження аспірацій українців у століття національного відродження³⁸. Ці заміри були подиктовані громадсько-політичними чинниками. Однак політичний аспект пом'якшувався стремлінням подати всю історію у неприкрашеному вигляді, об'єктивно, оскільки тільки така істина дає силу, а не зневіру.

Перший цикл ІУР (1-3 томи) був присвячений періоду історії українського народу від найдавніших часів до середини XIV ст.: він окреслювався як час формування української народності і державності, наростання нездоланих суперечностей між земськими громадами і князівсько-дружинним устроєм, які і призвели зрештою до замкнутості земельних громад та їх протистояння державно-політичним інститутам. Особливого підкреслення, на думку вченого, заслуговували географічні чинники, «споконвічна» боротьба зі степом, що не дала «стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам»³⁹. Усе це зобов'язує дослідника минулого простежити передусім соціальні і культурні, а не політичні форми життя, тому що соціальні і культурні форми, на відміну від політичних, ніколи не переривалися.

Втілюючи свої теоретичні уявлення, М. Грушевський уперше в українській історіографії подав виключно широкий і всебічний образ громадського і культурного життя українського народу. Слід зауважити, що через стан джерельної бази головну увагу він зосередив на політичних подіях (особливо у 1 і 2-му томах), а до соціально-культурних відносин вчений повертається лише у 3-му томі. Описавши докладні факти політичної історії, М. Грушевський вважав можливим перейти до синтетичного пояснення. Він формулює головний пізнавальний принцип: «В дальшій огляді [...] збератиму найбільш загальне, спільне, що може служити для характеризовання українсько-руських земель взагалі [...] Прецінь суспільне й

³⁶ Див.: *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського. – С. LIII-LIV. Роком раніше, ознайомившись з публікаціями М. Грушевського у «Записках НТШ», М. Драгоманов дуже критично поставився до концепції боротьби громадського і княжого начал в українській історії. Він слушно зауважив, що і держава, і громада є не відмінними явищами, а лише формами соціальної організації, котрих не можна протиставляти. Обидві ці форми слід оцінювати за однаковими мірками, під кутом зору, чи сприяють вони прогресу суспільності (*Драгоманов М.* Записки Товариства ім. Шевченка // Народ. Львів, 1893. № 17. С. 186-188). У майбутньому, хоч і не відразу, М. Грушевський згодився з критикою свого старшого колеги і вчителя.

³⁷ *Грушевський М.* Автобіографія. С. 8-9.

³⁸ Передмова до першого видання // *Грушевський М.* Історія України-Руси. Київ, 1991. Т. 1.

³⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 1 (1991). С. 15.

культурне жите сих часів розвивало ся в них на тій самій більш менш етнографічній і культурній основі, під тими самими, здебільшого, культурними впливами»⁴⁰.

Отже, об'єкт історичного досліджу автор визначав як «етнографічну» соціальну спільність («народ-націю»), увесь зміст еволюції якої проявлявся у матеріальній і духовній культурі, які і вимагають першочергової уваги⁴¹. Таким чином, провідним чинником суспільного розвитку встановлювався етносоціальний, а всі інші сторони життя людей (політична, економічна, громадська тощо) грали підрядну роль. Уже тоді вчений відчував зв'язок етнічної історії українського народу з широким трактуванням поняття культури. Культурні надбання староруської епохи, в яких був значний східний елемент, склали тривалі підстави збереження етносоціальної єдності українського народу, дозволили йому зберегти свою ідентичність у зіткненні з польсько-німецькою цивілізацією. Староруська культурна еволюція від фатального перелому XIII-XIV ст. не виграла нічого, підсумовував М. Грушевський, а втратила «безконечно» багато, тому що вона «заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки свому народу, але й загальнолюдській культурі»⁴². Зміст і сенс історичного розвитку «народу-нації» вчений бачив у прогресі всіх сторін її соціального буття. У 1895 р. він писав, що всі нації прагнуть до оновлення і життя, і це є шлях «морального, розумного і економічного розвитку, розвою свободи і громадської солідарності»⁴³.

В історіографії зазначалось, що М. Грушевський як ґрунтовний дослідник минулого у всій його конкретності був противником будь-якої однобічності і схематизму, надання переваги якомусь одному чиннику – економічному, соціальному чи психологічному. Він вважав, що на різних етапах еволюції соціуму переважний вплив чинять різні фактори і найбільша небезпека – це підгін історичного матеріалу під якісь соціологічні схеми⁴⁴.

У перших томах ІУР М. Грушевський залишався прихильником аналітично-описового методу і критичного вивчення джерел. Джерелознавство було ключовим етапом його пізнавальної діяльності. Нагромадження і критика джерел займали вченого з перших днів перебування у Львові і роботи у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (НТШ). У Львові М. Грушевський ініціював роботу зі збирання та публікації джерел до історії України, які зосереджувалися в Археографічній комісії НТШ. Почали виходити два серійних видання: «Жерела до історії України-Руси» (до 1914 р. вийшло 11 томів) і «Пам'ятки української мови і літератури» (за ред. І. Франка, до 1913 р. вийшло 7 томів). 1906 р. він розпочав видання «Українсько-руського архіву» (до 1914 р. вийшло 14 томів). Використовуючи обмежені фінансові ресурси, М. Грушевський висилав своїх учнів до польських, російських, австрійських та інших архівів для виявлення і публікації українки, сам не припиняючи докладати зусиль для пошуку й опрацювання нових документів. На його думку, завдання історика України полягало у найбільш повному і всебічному змалюванні всіх проявів життєдіяльності українського народу.

Дослідницька лабораторія М. Грушевського полягала у критичному розборі і зіставленні різних джерел, з'ясуванні на їх підставі конкретних чинників, які впливали на той чи інший розвиток подій. Наприклад, розбираючи причини хрещення Русі у X ст., він докладно висвітлює релігійно-моральні причини прийняття християнства Володимиром Великим, констатує, що вони є недостатніми і «мусимо пошукати більш реальних і конкретних мотивів в

⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1993. Т. 3. С. 192.

⁴¹ У 3-му томі ІУР М. Грушевський підкреслює, що «економічний підклад життя» – це господарство, торговельні зносини і взагалі «матеріальна культура». (Там само. С. 333).

⁴² Там само. С. 503.

⁴³ Грушевський М. Останні романи Г. Сінкевича. Львів, 1895. С. 50.

⁴⁴ Витанович І. Уваги до методології... С. 47-48.

обставинах Володимирової діяльності, в його становищі володаря і політика»⁴⁵. Такі обставини він бачить передусім у політичному житті, стремлінні Володимира зміцнити авторитет і престиж руської держави з допомогою перенесення на рідний ґрунт елементів візантійської культури, могутності й освячення влади цивілізованою ідеологією. Для обґрунтування цієї думки вчений посилається на аналогічні процеси в інших європейських народів, використовує давньоруські, візантійські, польські, германські, арабські та інші джерела і літературу. Таким чином формується достатньо повний образ правно-політичних відносин тої епохи, який дозволяє краще зрозуміти сенс висвітлюваних подій, їх суспільне тло.

Посилена увага до джерел значно ускладнювала роботу дослідника, але приносила благодатні результати у інтерпретації. Феноменальні працездатність і пам'ять вченого дозволяли акумулювати величезну кількість історичної інформації. За 10 років перебування у Львові М. Грушевський провів велетенську роботу з вивчення джерел і літератури. Про це свідчить хоча б тільки кількість опублікованих рецензій, заміток і оглядів: понад 370 позицій. У 1895 р. вчений надрукував 50 таких праць, 1896 р. – 52, 1897 р. – 40 і т.д. У полі зору дослідника видання джерел, огляди часописів, аналіз найновіших видань з історії, права, етнографії, слов'янознавства тощо⁴⁶.

У 1903 р. М. Грушевський перервав роботу над подальшими томами ІУР, щоб прочитати лекції з історії України в російській вищій школі суспільних наук у Парижі й активізувати пропаганду української історії в Росії та європейських країнах. Протягом літа-осені 1903 р. він написав «Нарис історії українського народу» для російського читача, декілька важливих статей для обґрунтування своєї концепції історії України. Навряд чи можна вважати виїзд за кордон навесні 1903 р. переломним моментом у світоглядній еволюції вченого (цей перелом пов'язують з впливом на нього французької соціологічної школи)⁴⁷. Не зауважується також якихось кардинальних змін у світогляді вченого. Навпаки, набувають дальшого розвитку його погляди на історичний процес як соціально-культурну еволюцію.

Разом з тим, немає сумніву, що на рубежі XIX і XX ст. інтелектуальна ситуація у науковому світі зазнала суттєвих змін, які не могли не відбитись і на свідомості М. Грушевського. Він був обізнаний з методологічними дискусіями, що точились у Європі. Зміст нової ситуації полягав у загальній методологічній переорієнтації як природничих, так і соціальних наук, у тому числі історії. Критика раціональних позитивістських методологічних засад впливовими німецькими філософами-неокантіанцями привернула увагу істориків до суб'єктивної логічної діяльності дослідника, водночас орієнтуючи на вивчення переважно культурних цінностей. Один з провідних і популярних представників неокантіанства Г. Ріккерт зазначав, що «історія, котра трактує про людей, їх установи і діяння, може бути названа лише індивідуалізуючою наукою про культуру», а її об'єкти «або самі є явищами культури, або перебувають у якомусь відношенні до культурних цінностей»⁴⁸. Неокантіанці справили значний вплив на розвиток суспільних наук і загалом інтелектуальний розвиток Європи, привернувши увагу до суб'єктивної сторони людської діяльності, до пізнання і світогляду. М. Грушевський був обізнаний з працями неокантіанців.

З іншого боку, позитивістський підхід знайшов найбільш повний розвиток у соціології Е. Дюркгейма і його школи. Соціологічна теорія Е. Дюркгейма

⁴⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 1. С. 503-506 і наст.

⁴⁶ Див.: *Левіцький І.Е.* Реєстр наукових і літературних праць проф. М. Грушевського // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894-1904). Львів, 1906. С. 1-50.

⁴⁷ Про це говорить О. Пріцак (див. його: *Історіософія Михайла Грушевського.* С. LVII-LIX).

⁴⁸ *Ріккерт Г.* Філософія історії. Санкт-Петербург, 1908. С. 74; див. також: *Виндельбанд В.* О свободі воли. Москва, 1905 та ін.

протиставляла індивідуальності соціальні факти, підносила соціальну реальність понад окремою особою. Соціальний факт, зазначав французький соціолог, має примусову владу над особистостями. У зв'язку з цим головна вимога, що стоїть перед кожним дослідником, полягає у відшуванні відповідного соціального середовища, в якому відбуваються події, а не у копіюванні в психологічній сфері⁴⁹. Суспільство на даному етапі розвитку і складає «цивілізацію» – сукупність соціальних явищ – політики, релігії, права, економіки, моралі тощо⁵⁰.

Соціологізм, безперечно, мав вплив на М. Грушевського. Однак ми не схильні надавати йому переважаючу роль у світогляді вченого. І коли посилаються на праці М. Грушевського 1919-1921 рр., то не береться до уваги, що історик не закривав очі і на індивідуально-психологічні процеси, підкреслював їхнє значення в людській еволюції⁵¹. Присвятивши спеціальну статтю школі Є. Дюркгейма, М. Грушевський на закінчення підкреслив відмінність від неї своїх поглядів на соціальний розвиток⁵². Швидше всього можна говорити про те, що український історик запозичував із сучасних теоретичних праць ті положення, котрі допомагали йому обґрунтувати свою етноісторичну концепцію. На початку ХХ ст. теоретичні погляди М. Грушевського здобувають чіткі обриси *етнічно-соціальної доктрини*, якої він дотримується в усіх численних історичних працях і публіцистиці.

На початку ХХ ст. з'явилися роботи М. Грушевського, в яких він найбільш повно виклав свої уявлення про історичний процес та можливості його пізнання. Маючи за собою чотири томи написаного синтезу історії України і перспект наступних томів, вчений здобувся на представлення європейській громадськості образу українського народу. Насамперед він подбав про ознайомлення з цим образом російської громадськості, домігшись публікації декількох принципових статей і синтетичного «Нарису історії українського народу» (1904). Одразу три його статті вийшли у збірнику з питань слов'янознавства, який підготувала Російська Академія наук до запланованого на 1903 р. з'їзду славистів, що так і не відбувся. З них найважливішою була стаття про звичайну схему «руської історії», яка не залишала місця для українського народу, розчиняючи його у давньоруській народності. М. Грушевський відкинув «державний» підхід офіційної російської історіографії, показав, що є три поняття на означення російської історії, які не збігаються: історія російської держави, історія Росії як території й історія російського народу. Найправильнішим, на його думку, є розглядати історію народу⁵³.

У «Нарисах історії українського народу» вчений писав, що історія народу є історією формування спочатку «географічно-етнічної», а потім «національної» індивідуальності, яка притаманна основній масі трудового населення, у той час як вищі верстви його під впливом чужих (західних) впливів відокремлюються від

⁴⁹ Дюркгейм Э. Метод социологии. Киев; Харьков, 1899. С. 16, 97-98. Е. Дюркгейм не відкидав психологічного чинника у суспільній еволюції, але ставив його у залежність від соціального, оскільки соціальна психологія різко відрізняється від індивідуальної. «Соціальне середовище, – підсумовував він, – безсумнівно є саме такий (вирішальний. – Л.З.) фактор, тому що зміни, що в ньому відбуваються, які б не були їх причини, відбуваються у всіх напрямках у соціальному організмі» (Там само. С. 102-103). Звідси видно, що соціальне середовище є «визначальним фактором колективної еволюції».

⁵⁰ Діркгайм Е. Соціологія і соціальні науки. Львів, 1910. С. 7.

⁵¹ У «Передмові» до книги своєї дочки Катерини 1924 р. М. Грушевський багато говорить про плідність соціології, але тут же згадує про дослідження австрійського психолога В. Срузалема і підкреслює, що його досліди показали роль індивідуально-розумових операцій, відмінних від колективних уявлень. М. Грушевський закликає не забувати цього у дослідженнях над примітивною культурою (*Грушевська К. З примітивної культури. Розвідки і доповіді* Київ, 1924. С. 16а-16б).

⁵² *Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи Дюркгейма // Первісне громадянство та його пережитки на Україні.* Київ, 1926. Вип. 1 і 2. С. 117.

⁵³ *Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа національного укладу історії східного слов'янства // Статті по словяноведенню.* Санкт-Петербург, 1904. Вип. 1. С. 298-304.

етнічної маси. Тому «народ-нація» неоднаразово підносить боротьбу за реформування соціальних, економічних і культурних умов свого життя. Це загальнонародне прагнення є результатом розвитку національної свідомості, що складається внаслідок поширення освіти, науки, прогресивних суспільних ідей. Чим вище рівень культури народу, тим більше ця боротьба набуває не революційного, а реформаторського характеру⁵⁴. Цементуючою ідеєю культурного розвитку народу є здійснення ідеалів, які зв'язують в одне ціле маси народу. Таким чином культурно-психологічний чинник стає провідним у загальній історії як окремого народу, так і всього людства. Це і сильна і, водночас, слабка ланка методологічної системи М. Грушевського. Сильна, тому що дає підставу оперти на неї всю конструкцію етносоціального розвитку. Слабкою, тому що постійно ставить перешкоди при вивченні соціальних, економічних, політичних та інших проблем. Адже при їх розгляді доводиться постійно дотримуватись штучної тези, згідно з якою національна маса не мусить мати суперечностей у розумінні кращого влаштування свого життя. Історія ж масово продукує приклади, які заперечують таку тезу.

Через призму культури український вчений розглядає всі суспільні явища. Соціальні стосунки є лише тими чи іншими формами культурної діяльності соціумів, котрі через ці форми прагнуть до реалізації національно-народних устремлінь. 1909 р. у брошурі «Наша політика» він подає симптоматичне визначення свого розуміння прогресу: «Людський поступ – се безконечне громадженне мільярдів атомів сих малих діл, солідно і совістно сповнюваних. Як з незмінної творчої роботи мільярдів коральових поліпів виростають могутні громади коральових скал, так плідна муравельна праця поколінь, совістно сповнюваний буденний обов'язок незамітно громадають культурні капітали суспільности і людства»⁵⁵.

Однак, очевидно, відчувши, що такий ухил у бік культурно-психологічних процесів може вивести на шляхи національної замкнутості, М. Грушевський звертає культурну еволюцію до загальнолюдської культури і цінностей. Це той акцент, який з особливою силою починає звучати у творах початку ХХ ст. Власне орієнтованість на загальнолюдські культурні цінності дозволяє вченому зберегти високий інтелектуальний рівень і традиції кращих своїх попередників. У тому ж 1909 р. він, роздратований постійними хитаннями і колотнечею галицької інтелігенції, записав дуже важливі, як крик душі, слова: «Сумою змагань поступових елементів національної суспільности повинна проторювати ся золота стежка, рівно віддалена і від легкодушного хапання «останніх слів» чи «останніх криків» якої-небудь світової моди, без всякого зв'язку з своїм громадським, національним життям та його традиціями, – і від націоналістичної реакційности, замкнутої в кругу своїх національних святощів і «власної мудрости»[...] І та і ся крайність рівно шкідливі для національного життя», їх можна уникнути тільки коли національні традиції будуть «прагнути до нерозривного зв'язку з течіями життя загальнолюдського»⁵⁶.

У четвертому-шостому томах ІУР М. Грушевський продовжив реалізацію своєї етносоціальної концепції стосовно історії України XIV-XVII ст. як періоду, що підготував національне відродження. Це, на думку вченого, був час, коли під впливом чужоземних політичних чинників (держава, право, ідеологія) народ відіграв пасивну роль у власній еволюції, тому що не зміг реформувати «староруський» устрій і право відповідно до нових політично-культурних тенденцій⁵⁷. Розпочавши сьомим томом новий цикл ІУР, М. Грушевський констатував, що історія козаччини знаменувала перехід народу до відродження своїх етнічно-соціальних цінностей, які з давніх-давен були йому властиві. Чинником,

⁵⁴ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1906. С. 18-19.

⁵⁵ Грушевський М. Наша політика. Львів, 1911. С. 66.

⁵⁶ Там само. С. 97.

⁵⁷ Про це він докладно писав у передмові до 5 і 6-го томів ІУР.

котрий ініціював і прискорив національне відродження, був соціальний, а саме козаччина – нова своєрідна соціальна верства, що акумулювала в собі глибокі і давні традиції взаємодії географічно-кліматичних, соціально-економічних і правно-політичних обставин життя українського народу між Заходом і Сходом, між лісом і степом.

Але висвітлюючи у 7-10-му томах ІУР період визвольної боротьби XVII ст., учений знов потрапляє у суперечливість, яка сягала корінням у розроблену ним етносоціальну концепцію. Вона полягала у соціальному розмежуванні народу і розбіжності цілей визвольної боротьби. Розшарування козацтва і наступні суперечності в ньому М. Грушевський пояснював тим, що свідомість української шляхти та тогочасної інтелігенції не могла вийти за межі єдино відомої їм моделі суспільного устрою – устрою шляхетської Речі Посполитої⁵⁸. Дослідник опиняється у суперечливій ситуації: прагнення народу до демократичного устрою не знаходить втілення тому, що не виявилось жодного носія цієї ідеї; навіть Б. Хмельницький не зміг підвестись над обмеженістю власного світогляду. Б. Хмельницькому та його оточенню, зазначав вчений, не вдалось розв'язати великого вузла соціально-економічних, культурних, політичних і цивілізаційних суперечностей, їхня заслуга в тому, що вони разом з народними масами проробили «ту величезну революцію, що стала підставою нової України»⁵⁹. Значення визвольної боротьби полягало, на думку вченого, у зростанні суспільної свідомості громадянства, усвідомленні ним соціальних, політичних, державних і національних інтересів⁶⁰. Починається формування тої етносоціальної спільності, котру пізніше він називає «новочасною» або «модерною» нацією. У цілому М. Грушевському не вдалось знайти *modus vivendi* для співіснування етнічної та соціальної спільностей, хоча він силкувався припускати, що цивілізаційно-культурний розвиток неминуче приведе у майбутньому до складання етносоціальної єдності, у якій буде усунуто розбіжності між етнічними і соціальними чинниками. Побіжно зауважимо, що таким устроєм М. Грушевський вважав соціалістичний, у якому, гадав він, повною мірою зреалізуються народні ідеали соціальної справедливості, демократизму і свободи.

Найповніше відображення теоретична концепція М. Грушевського отримала у шести частинах «Всесвітньої історії», написаної ним у засланні в період Першої світової війни, а надрукованої в неспокійні 1917-1918 рр. Слід підкреслити, що передбачаючи завершити роботу на 4-й частині, він присвячує її «грядущій світовій силі – новій демократії України, надіючись послужити їй сею моєю працею». На жаль, майбутня українська демократія мало заглядала до цієї праці історика. Червоною ниткою проходить через цю працю ідея загальнолюдського цивілізаційного поступу, в якому найвищу цінність мають культурні здобутки всіх великих і малих народів. Еволюція народів відбувається під впливом провідних ідейно-культурних течій, котрі віддзеркалюють постійну тенденцію до більшої свободи прояву загальнолюдських цінностей – демократії, соціальної справедливості і духовного збагачення. З витворенням новочасних націй на рубежі XVIII-XIX ст. з'являються і національні рухи. Але вони представляли собою такий строкатий соціальний феномен, який вимагає дуже обережного ставлення. У національних рухах завжди були представлені як консервативно-реакційні, так і прогресивно-демократичні елементи. Національне прагнення, якщо воно не орієнтоване на

⁵⁸ Погляди на причини фактичної поразки українського визвольного руху XVII ст. М. Грушевський сформулював ще у студентські роки і вперто проніс через усе життя. В обширній рецензії на праці О. Єфименко про українську шляхту у 1892 р. він зазначав, що брак освіти і культури не дозволив українській шляхті зрозуміти прагнення народу; шляхта була здатна будувати лише «копію Речі Посполитої» (*Хлопець. [Грушевський М.] Нова розправа про українську шляхту // Правда. 1892. Т. XII. Вил. 35. С. 63-64; Вил. 36. С. 185-192.*)

⁵⁹ *Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1931. Т. 9. Друга половина... С. 1481-1482, 1501-1506.*

⁶⁰ Там само. Перша половина... С. 6-7.

прогресивні демократичні вартості, неминуче веде до націоналізму, або «збочення», як вважає Грушевський⁶¹.

У зв'язку з цим М. Грушевський у той період (1916-1918 рр.) занотував своє ставлення до соціальних функцій історії. І в попередні часи вчений надавав величезного значення історії у формуванні свідомості народу. У 1918 р. він написав спеціальну статтю «Історія й її соціально-виховуюче значіння». У ній історик і політик подає ряд нових спостережень, котрі, як він сам пише, з'явилися у результаті роздумів над підручником з всесвітньої історії⁶².

По-перше, зазначає вчений, розуміння науки історії все більше переходить на позиції «історії людства», тобто взаємозв'язку і взаємовпливів усіх народів і культур. По-друге, історія постійно «переоцінює» минуле зі становища сучасного моменту. Тому неодмінною умовою правильної оцінки є судження з погляду «гуманности, демократичности і соціалістичности»⁶³. По-третє, неодмінною умовою історичної оцінки повинна бути відповідна «методологія історії», яка б дала змогу розрізнити загальне й індивідуальне. Індивідуальне ніколи не існує саме по собі, а лише як частина загального. І якщо не орієнтуватись на загальне, на цивілізаційний поступ людства, то є велика небезпека отримати «національних Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених» і «расовий егоцентризм». Тільки культура й освіта можуть і повинні, зробити свою вдячну справу.

У цих міркуваннях однозначно вимальовується позиція досвідченого вченого і педагога, нав'язана поглядами одного з його вчителів – М. Драгоманова. Квінтесенція таких підходів відбилась в одній з найкращих фундаментальних праць М. Грушевського – «Історії української літератури», загалом написаній у 1914-1915 рр., але пізніше втраченій. Так що вченому довелося по пам'яті відновлювати і вдосконалювати текст уже в еміграції в 1920-1923 рр. План праці був складений ще 1893 р. М. Драгомановим. Головна мета – показати формування суспільної свідомості українського народу як на підставі соціального процесу, так і під впливом різних зовнішніх культурних течій. Інакше кажучи, йшлося про культурні цінності, вироблені українським народом у ході його суспільної еволюції і в процесі взаємин з іншими народами і культурами. М. Грушевський блискуче виконав задум свого вчителя. Нічого подібного за глибиною й ерудованістю аналізу після цієї праці в українській історіографії не написано.

В еміграції М. Грушевський завершив ще одне глибоке дослідження, важливе з погляду методології. Це була праця «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921). Відомо, що вона була написана під враженням революційних подій 1917-1920 рр., а також під впливом численних нових соціологічних теорій. Як і багато інших політиків і політологів того часу, збентежених виром драматичних подій, М. Грушевський намагається дати відповідь на питання: що є головною і постійною підставою людського життя – етнічне, соціальне, політичне чи щось інше? Приводом для аналізу стала відома робота Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», але автор спирався на усі здобутки соціологічної думки того часу. Сам соціологічний підхід не викликав захоплення в історика, оскільки всі соціологічні системи абсолютизували якийсь один бік соціального життя – чи то біологічний, чи психологічний, чи соціально-економічний тощо. На жаль, зазначав автор, нові матеріали стосовно примітивних форм людської соціальності свідчать про відсутність закономірної послідовності соціальних форм у різних народів. «І в міру того як виростає над економічною основою соціально-політична і культурна надбудова, – писав вчений, – так різні її складники, різні

⁶¹ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1918. Ч. IV. С. 119.

⁶² Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння // Його ж. На порозі нової України. Гадки і мрії. Київ, 1918. С. 57.

⁶³ Там само. С. 60.

елементи починають все самостійніше і сильніше впливати на соціальну еволюцію, а між собою вступають в різні комбінації, борються, перемагають ся, і дають ті чи інші варіанти в кожному окремим випадку»⁶⁴. Але наперед вгадати, який чинник стане провідним, неможливо. У цьому проявився весь характер методологічної позиції історика, який підходив до минулого у його конкретності, а не з соціологічними схемами.

М. Грушевський виділив три головних чинники, які впливають на соціальні форми: біологічний, економічний і психологічний, підкресливши, однак, що складність соціального процесу кожен раз порушує єдність цих чинників⁶⁵. Разом з тим, вчений визнає дію історичної закономірності (закону) як «тенденції певної одностайної еволюції»; ця закономірність діє на рівні емпіричних фактів, подібно до законів біологічних, економічних і психологічних. Саме вони надають «той *рітм*, ту *загальність*, котра рішучо виводить соціологію за рамки чисто описових завдань, і робить її теж дійсною наукою про певні *загальні* і *прості тенденції* і *форми соціального розвитку*». Тому завдання соціології, як і історії, «*вибрати те, що становить властиву основу цього ритму*»⁶⁶.

З наведених цитат видно, що М. Грушевський схилився до розуміння закономірного розвитку історичного процесу, але розвитку, відмінного від природного світу, бо більш складного і багатofакторного. У згаданій монографії він досконально продемонстрував неоднозначність і багатоманітність виникнення соціальних форм співжиття у різних примітивних народів. Спостережливе око дослідника дозволило М. Грушевському побачити діалектику суспільного розвитку. Ця діалектика виявляється в тому, що у суспільстві постійно відбувається два паралельних процеси: соціальна диференціація (у розумінні ускладнення суспільної організації) та інтеграція соціальних елементів. Умовою успішного соціального розвитку і життя, підкреслював М. Грушевський, є наростання в черговій формі соціальної організації позитивного змісту форми наступної, антагоністичної. Зміна форм соціальної організації (рід – плем'я – держава) і є віддзеркаленням цього діалектичного процесу диференціації та інтеграції. Однак ця зміна викликається не якимсь одним провідним чинником, а комплексом факторів, з яких у різних народів і в різні часи переважають кожен раз інші (!).

Підсумовуючи наведені відомості і спостереження, можна констатувати, що методологічні погляди М. Грушевського ґрунтувались на важливих здобутках наукової суспільної думки. Вченому була властива велика увага до теоретичних питань історичного процесу, які дозволили йому більш всебічно і докладно обґрунтувати концепцію історії українського народу. У підстави історичного розвитку він поклав етносоціальну спільність – «народ-націю», котра у своїй еволюції в конкретних природно-географічних умовах і у взаємодії з іншими народами створює частину матеріальної і духовної культури, що є елементом загальнолюдського поступу до торжества ідеалів добра і справедливості. Рушієм цього поступу є подолання суперечностей, котрі постійно виникають у суспільстві між процесами соціальної диференціації та інтеграції. Досягнення щораз вищих щаблів суспільної еволюції є наслідком акумуляції освітньо-культурних здобутків, витворених усіма народами. У суспільних відносинах однаково важливу роль відіграють економічні, громадські, політичні, правові, релігійні, моральні та інші чинники, котрі у комплексі формують таку етносоціальну спільність, якою є «народ-нація». Остання характеризується оригінальністю передусім у сфері суспільної свідомості.

Історичне пізнання здійснюється через вивчення наслідків матеріальної та

⁶⁴ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). [Прага], 1921. С. 38.

⁶⁵ Там само. С. 41.

⁶⁶ Там само. С. 43.

духовної культури, яка представлена у збережених джерелах. Докладне вивчення джерельних даних з допомогою різних наукових методів дозволяє встановити рівень соціальної свідомості «народу-нації» і відповідні цьому рівневі форми соціальної організації. Шляхом конструювання можна встановити цей рівень і пояснити його, виходячи зі стану економічних, політичних, правових та інших суспільних стосунків. І в цьому полягає головне завдання історика. Здобуті у ході такого вивчення історичні знання є важливим і визначальним елементом еволюції і вдосконалення суспільної свідомості. Тому історичні знання повинні бути правдивими й об'єктивними, заснованими на аналізі конкретних історичних фактів, а не на ідеологічних чи політичних конструкціях. Найважливішою умовою об'єктивності цих знань є їх співвіднесення із загальнолюдським прогресом.

Таким чином, М. Грушевський був автором оригінальної раціоналістичної методології історії, яку у загальних рисах можна назвати «етносоціальною». У ній гармонійно поєднувались елементи багатьох відомих методологічних течій – від романтизму і позитивізму з матеріалістичним розумінням минулого до певних впливів неокантіанства і психології народів. Сказане не означає, що в такій методологічній концепції не було слабких і суперечливих положень. Достатньо зауважити, що в ній губилась людська індивідуальність, яка підпорядковувалась етносоціальній спільності, а поняття «народу-нації» вмещувало імманентно властиві ідеальні характеристики. Однак методологічний підхід М. Грушевського і сьогодні приваблює своєю націленістю на максимально всебічне вивчення соціальних явищ в їх історичному розвитку і предметній конкретиці без штучної соціологізації. Така методологія вимагає від дослідника енциклопедичної ерудиції і титанічної працездатності, вона є під силу лише унікальним індивідуальностям. Такою індивідуальністю, без всякого сумніву, був М. Грушевський. Провідні ідеї його методологічної концепції зберігають свою цінність і для нинішніх поколінь істориків, якщо використовуються творчо, з врахуванням тих змін, які вносять у наукову картину світу найновіші здобутки людського розуму.